

М.М. Заброцький

ОСНОВИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 637 від 07.05.98)

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 88.37
3-12

Рецензенти:

Максименко С.Д. — доктор психологічних наук, професор
Коломінський Н.Л. — кандидат психологічних наук, доцент

Головний редактор:

Б.Є. Будний

Охороняється законом про авторське право.

*Жодна частина видання не може бути використана чи відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

3-12 Заброцький М.М.

Основи вікової психології. Навчальний посібник. — Тернопіль:
Навчальна книга – Богдан, 2001. — 112 с.

ISBN 966-7924-07-6

У посібнику розглянуто основні теоретичні концепції провідних вітчизняних та зарубіжних вчених в області індивідуального розвитку людської психіки, охарактеризовано закономірності її формування від народження до зрілості.

Для студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться проблемами вікової психології.

ББК 88.37

ISBN 966-7924-07-6

© Заброцький М.М., 2001

© Навчальна книга – Богдан,

макет, художнє оформлення, 2001

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Предмет та методи вікової психології	5
1.1. Предмет вікової психології як науки	6
1.2. Загальна характеристика віку	7
1.3. Теоретичні концепції вікової психології	8
1.4. Методи вікової психології	15
Тема 2. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки	19
2.1. Розвиток і формування	20
2.2. Особливості психічного розвитку	21
2.3. Рушійні сили розвитку психіки	23
2.4. Навчання, виховання та розвиток психіки	28
2.5. Вікова періодизація психічного розвитку	30
Тема 3. Психологічні особливості дошкільного віку	33
3.1. Особливості психічного розвитку немовляти	34
3.2. Початковий розвиток особистості на етапі раннього дитинства	40
3.3. Психологічні особливості розвитку особистості дитини дошкільного віку	45
3.4. Психологічна готовність дітей до школи. Шестирічні діти	54
Тема 4. Психологічні особливості молодшого школяра	57
4.1. Загальна психологічна характеристика ситуації розвитку молодшого школяра	58
4.2. Навчальна діяльність молодших школярів	61
4.3. Розвиток пізнавальних психічних процесів	64
4.4. Формування особистості дитини в початкових класах	68
Тема 5. Психологічні особливості підлітка	71
5.1. Загальна характеристика підліткового віку	72
5.2. Стосунки з однолітками та дорослими	76
5.3. Розвиток пізнавальних процесів	80
5.4. Формування особистості підлітка	84
Тема 6. Психологічні особливості юнацтва	91
6.1. Загальна характеристика ранньої юності	92
6.2. Взаємини з дорослими та однолітками	93
6.3. Пізнавальні процеси і розумовий розвиток	98
6.4. Формування особистості в період ранньої юності	101
Додаткова література	107
Психологічний словничок	108

1.1. ПРЕДМЕТ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Окремою галуззю психологічної науки є *вікова психологія* зі своїм специфічним предметом¹ досліджень. *Предмет* вікової психології — вікова динаміка психіки людини, тобто вікова психологія досліджує закономірності психічного розвитку особистості на різних етапах її життя.

Отож, вікова психологія вивчає виникнення й розвиток психічних процесів (відчуттів, сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, емоцій тощо) і властивостей у дітей, підлітків, юнаків та дорослих; зумовлену віком динаміку співвідношень між ними; становлення різних видів діяльності (гри, навчання, праці, спілкування та ін.); формування психічних якостей підростаючої особистості; вікові можливості засвоєння знань; провідні фактори розвитку та формування особистості та ін.

Вікова психологія виявляє структурні зміни, новоутворення, що з'являються з віком у психічній діяльності людини, знаменуючи собою переходи від нижчих до вищих ступенів її розвитку. Вікова психологія розкриває умови, що визначають процес розвитку, співвідношення у цьому процесі природних (спадковості, фізіологічного визрівання організму тощо) і суспільних факторів, за допомогою яких (і через які) реалізуються можливості психічного розвитку людини.

Вікова психологія з'ясовує роль історично вироблених суспільством цінностей (мови, досягнень науки, техніки, мистецтва, суспільних норм поведінки тощо) у формуванні людського індивіда як особистості.

У предмет вікової психології входить вивчення рушійних сил індивідуального розвитку людської психіки, закономірностей переходу від попередніх періодів до наступних, від нижчих стадій до вищих, з'ясування індивідуально-типологічних відмінностей у психічному розвитку дітей, підлітків, молоді та дорослих, встановлення факторів, що їх детермінують, тощо.

У загальній структурі вікової психології виділяють дитячу психологію, психологію молодшого школяра, психологію підлітка, психологію ранньої юності, психологію дорослої людини та геронтопсихологію.

Після загальної характеристики предмета вікової психології як науки вважаємо за доцільне зробити деякі зауваження щодо викладу матеріалу в даному посібнику. Без сумніву, загальні вікові властивості завжди по-різному проявляються у конкретних соціальних та історичних умовах. Водночас експериментальних досліджень цієї проблематики у сучасних умовах із врахуванням статі, місця про-

¹ Нагадаємо, що *предметом* науки є та сторона дійсності, яка вивчається даною наукою.

живання, соціального походження тощо надзвичайно мало, що робить висвітлення даної теми вимушено фрагментарним, а в ряді випадків таким, що базується на дослідженнях, проведених раніше.

І ще одне. Характеризуючи психологічні особливості тієї чи іншої вікової групи, говоритимемо передусім про найбільш загальні, типові. Водночас наголосимо, що існує проблема статевих та індивідуальних особливостей, яку, на жаль, у рамках даної роботи розглянути неможливо. Проте постійно матимемо на увазі, що вікові закономірності, про які йтиметься надалі, завжди проявляються через індивідуальні варіації, а вони, зрозуміло, залежать не лише від середовища та умов виховання людини, але й від особливостей її організму та психіки.

1.2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКУ

Характер розуміння сутності психічного розвитку людини визначає відповідь на запитання, що є *вік* чи *вікова стадія* розвитку.

Приміром, вікові стадії можна розглядати як абсолютні константи, уявляючи психічний розвиток як природний біологічний процес. Можна фактично ігнорувати наявність вікових стадій, розуміючи під розвитком просте накопичення знань та навичок.

У вітчизняній психології послідовно розвиваються сформульовані у свій час П.П. Блонським та Л.С. Виготським уявлення про історично зумовлений характер вікових періодів розвитку людини. Внаслідок плину історії змінюються загальні соціальні умови розвитку особистості, зміст та методи навчання, що, відповідно, впливає на зміни вікових етапів розвитку. Це дає підстави розглядати *вік*¹ як якісно своєрідний період фізичного та психологічного розвитку, що характеризується рядом особливостей, сукупність яких визначає неповторність структури особистості людини на даному етапі її розвитку.

Наприклад, Л.С.Виготський розглядав вік як цілу епоху, відносно відокремлений період, роль якого визначається місцем у загальному циклі розвитку. Перехід від однієї вікової стадії до іншої супроводжується появою нових психічних утворень, зміною власне ходу розвитку особистості.

Г.С. Костюк трактував вік у психології як конкретний та відносно обмежений у часі ступінь психічного розвитку, що характеризується сукупністю

¹ Розрізняють *фізичний* та *психологічний вік*. Перший характеризує час життя дитини у днях, місяцях, роках, що минули з моменту її народження; другий розкриває досягнутий на цей момент часу рівень психологічного розвитку. Приміром, п'ятирічна за фізичним віком дитина може досягнути рівня розвитку шести- чи семирічної. Буває й навпаки, коли за психологічним розвитком дитина відстає від свого фізичного віку.

2.1. РОЗВИТОК І ФОРМУВАННЯ

Онтогенез людини — цілісний процес, що виражається в окремих і пов’язаних між собою формах (морфологічній, фізіологічній, психічній і соціальній). Це — становлення людини як організму, як свідомої суспільної істоти, як особистості.

Для розкриття сутності цього процесу використовують передусім поняття “розвиток” і “формування”, часто як синоніми, хоча кожне з них має свою, досить чітко окреслену область, у межах якої його доцільно застосовувати.

Поняття “розвиток” є загальним. Використовують його найчастіше для визначення процесу руху від нижчого (простого) до вищого (складного). Розвиток¹ — кількісні та якісні зміни живої людської істоти, зміни необхідні, послідовні, пов’язані з певними етапами її життєвого шляху, і прогресивні, що характеризують її структурне та функціональне вдосконалення.

Поняття “формування” застосовують насамперед для характеристики процесу розвитку індивіда під впливом зовнішніх соціальних факторів. У формуванні можна виділити стихійний компонент (тобто зміни, що відбуваються під впливом некерованих, випадкових факторів, наприклад, неформальних компаній, реклами, моди, музики тощо, характер і наслідки дії яких важко передбачити) і цілеспрямований процес змін особистості або ж її окремих сторін, якостей внаслідок спеціально організованих впливів (виховання).

Окрім уже названих, часто використовують поняття “дозрівання” та “становлення”. “Дозрівання” — це насамперед зміни індивіда чи окремих його функцій і процесів унаслідок дії внутрішніх вроджених факторів. Наприклад, правомірно говорити про дозрівання органічних функцій людини чи її організму в цілому.

Поняття “становлення” вказує на набуття нових ознак та форм у процесі розвитку. Можна говорити, приміром, про становлення характеру людини, її мислення тощо, тобто це поняття доцільно застосовувати, коли йдеться про розвиток якоїсь сторони чи якості особистості як про процес наближення до певного стану.

¹ Розвиток людини протікає у трьох напрямках: *фізичному* (динаміка росту й ваги, зміни структури мозку, сенсорні можливості та моторні навички тощо); *когнітивному* (охоплює зміни, що відбуваються у сприйманні, пам’яті, мисленні, уяві, мовленні тощо) та *психосоціальному* (розвиток особистості, зміни Я-концепції, емоцій і почуттів, формування соціальних навичок і моделей поведінки).

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Адекватність психічних реакцій — відповідність психічних реакцій подразникові.

Акселерація — прискорений фізичний розвиток та статеве дозрівання дітей і підлітків порівняно з попередніми поколіннями.

Афект — максимально можливий за інтенсивністю емоційний короточасний стан людини (лють, жах, відчай, екстаз тощо), під час перебігу якого знижується ступінь самовладання; дії та вчинки продиктовані логікою емоцій, а не логікою розуму. Перебіг А. супроводжується виразною мімікою та жестикуляцією, змінами функцій внутрішніх органів, послабленням роботи кори головного мозку та підвищенням ролі підкірки.

Безумовний рефлекс — вроджена інстинктивна реакція на подразник.

Відчуття — психічний процес, що полягає у відображенні властивостей предметів та явищ дійсності, а також станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні органи чуття.

Воля — психічний процес, що полягає у здатності активно домагатися свідомо поставленої мети, долаючи зовнішні та внутрішні перешкоди.

Діяльність — специфічно людська, регульована свідомістю активність, зумовлена потребами і спрямована на пізнання та перетворення зовнішнього світу та самої людини.

Екстеріоризація — процес переходу внутрішніх, психічних дій у зовнішні, предметні.

Емоції — психічні процеси і стани, пов'язані з інстинктами, потребами й мотивами, які відображають у формі безпосередніх переживань (задоволення, радості, страху, гніву тощо) значимість конкретних ситуацій та явищ для здійснення життєдіяльності індивіда.

Емпатія — здатність особистості розуміти почуття й емоції інших людей і співпереживати їм.

Індивід — людина як представник певного виду живих істот; будь-яка конкретна людина, незалежно від її особистих якостей та соціального статусу.

Індивідуальність — неповторність психіки та особистості людини, своєрідне поєднання її фізичних та психічних особливостей.

Інтеріоризація — перетворення зовнішніх, предметних дій у внутрішні, мислені; ідеальний план формування відповідних психічних структур і уявлень, навичок тощо.

Мислення — процес опосередкованого й узагальненого пізнання людиною предметів та явищ оточуючої дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях.

Мовлення внутрішнє — мовлення, яке виконує психологічно внутрішні функції (мислення, планування діяльності, розуміння мови інших, підготовка мовного спілкування та ін.); це мовлення “про себе”, із характерною прихованою артикуляцією мовних звуків, стислістю, уривчастістю, великим смисловим навантаженням окремих слів тощо.

Мотив — спонукальна причина діяльності людини. У ролі М. можуть виступати потреби, інтереси, емоції, установки, ідеали тощо. Від М. слід відрізнити *мотивування*, тобто висловлювання людини, що пояснюють спонукальні причини її дій та вчинків шляхом зазначення тих чи інших об'єктивних та суб'єктивних обставин.

Навчання — цілеспрямований процес взаємодії вчителя й учнів, в ході якого здійснюється передача суспільно-історичного досвіду.

Онтогенез — індивідуальний розвиток організму від зародження до кінця життя.

Особистість — 1) людський індивід як суб'єкт соціальних стосунків та свідомої діяльності; 2) системна соціальна якість індивіда, яка формується у спільній діяльності та спілкуванні і визначається його участю у суспільних відносинах.

Пам'ять — закріплення, збереження й відтворення того, що мало місце у минулому досвіді людини.

Перцепція — відображення об'єктів і явищ дійсності у свідомості людини за допомогою органів чуттів.

Поняття — мислене відображення загальних та істотних властивостей предметів і явищ дійсності; одна з основних форм абстрактного мислення.

Почуття — відображення у свідомості людини її ставлень до дійсності, що виникають при задоволенні чи незадоволенні вищих потреб.

Провідна діяльність — вид діяльності, під час якої формуються якісні зміни особистості на даному етапі.

Психіка — здатність високоорганізованої матерії (мозку) відображати об'єктивну дійсність і на основі сформованого при цьому психічного образу відповідно регулювати діяльність суб'єкта та його поведінку.

Психічні властивості — сталі психічні якості індивіда, що сформувались у процесі тривалої відображальної діяльності, виховання й самовиховання.

Психічні процеси — різні форми єдиного, цілісного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності. Розрізняють такі основні види П. п.: відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, мовлення, емоції, почуття, увага, воля.

Психічні стани — сталі, тривалі психічні переживання; результат психічної діяльності за певний період часу; проміжна ланка між короткочасним психічним процесом і властивістю особистості.

Психічні функції — психічні процеси, які розглядаються з позиції отриманих результатів.

Рефлексія — самопізнання у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями й думками.

Розуміння — мислений процес, спрямований на виявлення істотних рис, властивостей, зв'язків предметів, явищ, подій.

Навчальне видання

ЗАБРОЦЬКИЙ Михайло Михайлович

ОСНОВИ ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Головний редактор Будний Б.Є.

Редактор Чорненька І.М.

Технічний редактор Козуб І.О.

Комп'ютерна верстка Побережник О.В.

Обкладинка Басалиги В.А.

Підписано до друку 5.04.2001. Формат 60x84/16. Папір газетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 6,51. Умовн. фарбо-відб. 6,51.

Видавництво “Навчальна книга – Богдан”.
46008, м.Тернопіль, вул. Танцорова, 14. А/с 534.
Свідоцтво №24637417 від 13.11.97
тел./факс: (0352) 25-18-09, 43-00-46, 25-37-53, 25-28-41
E-mail: publishing@budny.te.ua;
www.bohdan-books.com